

Кійко С. В.,

кандидат філологічних наук, доцент
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОМОНІМІЇ В СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Анотація. В статті проаналізовано в руслі синергетичного підходу явища, які обумовили розвиток аналітичних рис німецької мови в середньовісній німецькій мові. Встановлено, що зміни в структурі німецької мови викликані подіями як соціально-політичного й економічного характеру, так і внутрішньосистемними мовними факторами, насамперед, омонімією.

Ключові слова: омонімія, синергетика, середньовісній німецькій мові, редукція, внутрішньосистемні процеси, коефіцієнт синтетичності.

Останнім часом все частіше говорять про синергетичний підхід до соціальних процесів, науки, культури, економіки тощо. Синергетика як теорія самоорганізації складних систем вивчає процеси спонтанного виникнення і динамічного розвитку колективних структур. Один з основоположників синергетики Н. Хакен визначає її як частину системного аналізу, мета якого – знайти універсальні закономірності самоорганізації складних динамічних систем [7, с. 361]. У працях сучасних дослідників синергетика виступає як новий світогляд, пов'язаний з дослідженнями феноменів самоорганізації, нелінійності, нерівноваги, глобальної еволюції, процесів становлення порядку через хаос, біфуркаційних змін, незворотності часу, нестійкості як основоположних характеристик процесу еволюції [4; 8]. Іншими словами, синергетика аналізує механізми і процеси взаємодії елементів і підсистем складних динамічних систем, які дозволяють їм зберегти цілісність і функціональні властивості.

Синергетична парадигма наукового аналізу дозволяє глибше заглянути в мовні і мовленнєві процеси, оскільки мова за своїми характеристиками є відкритою динамічною системою. Як і інші нелінійні системи, мова здатна до самоорганізації і саморегуляції й адаптується в ході еволюції до навколишнього середовища не лише шляхом збагачення словникового складу, але й за рахунок змін своєї структури. Згідно Р. Келеру, механізми самоорганізації і саморегуляції у мовній системі, а саме флуктуації і відбір, трансформують її в бік стабільного стану й оптимальної адаптації до оточення. При цьому зберігаються тільки ті структури й варіанти, котрі відповідають усім вимогам мовного оточення, тобто факторам середовища [8, с. 4454-4455].

На даний час феномен самоорганізації й саморегуляції мови є об'єктом цілої низки концепцій у межах синергетичного підходу до вивчення мовних явищ, а саме: квантитативної лінгвістики і типології (М.В. Арапов, В.Т. Титов, Дж. Грінберг), глотохронології (М. Сводеш), концепції взаємодії мовних феноменів (Б.С. Зернов, Н.І. Пушина), моделі життєвого циклу мовних одиниць

(А.А. Полікарпов) тощо. Вказані дослідники розглядають мову як неоднорідну, багатовимірну відкриту функціональну систему. Нелінійність мови передбачає її здатність до таких внутрішніх флуктуацій, які ззовні сприймаються як спонтанна поява нових значень, граматичних форм, смислів у різних культурних контекстах [1; 6]. При певних умовах флуктуації починають визначати шляхи розвитку мовної системи. Неочікуване розростання флуктуацій веде до породження глобальних наслідків в еволюції мови як складної нелінійної системи [2]. Проте деякі нововведення не приживаються у мові, не сприймаються мовним колективом, що свідчить як про недостатню силу флуктуацій, так і про стабілізуючий вплив атракторів і дисипативності системи мови.

З огляду на сказане вище розглянемо регулятивний вплив омонімії на систему німецької мови з діахронічних позицій. У дослідженні ми дотримуємося широкого тлумачення омонімії як слів однієї і тієї ж мови в один і той же період її існування, які тотожні фонетично і/або графічно і відрізняються лексичною і/або граматичною семантикою. Мета дослідження – проаналізувати ті явища, які обумовили не лише еволюцію німецької мови в середньовісній німецькій мові (свн.) періоді її розвитку (XII-XV століття), але й привели до радикальних змін у її системі. Такі процеси викликані подіями як соціально-політичного й економічного характеру, так і внутрішньосистемними мовними факторами, насамперед, омонімією.

Як відкрита система, середньовісній німецькій мові відчувалася вплив активних соціально-економічних і політичних процесів, характерних для німецького суспільства XII-XV століття. По-перше, початок свн. періоду збігається з бурхливим розвитком феодалних відносин у Німеччині. Використання німецької мови в діловій сфері значно розширюється, вона поступово витісняє латинь у канцелярських документах, грамотах, торговельних і юридичних текстах тощо [5, с. 126-127]. По-друге, у XII-XIV століттях посилено відбувалася східна колонізація, що привела до розширення території розповсюдження німецької мови [5, с. 123]. По-третє, на формування і розвиток мови помітно вплинули хрестові походи, у результаті яких сформувався особливий стан лицарів зі своєю культурою і літературою. Світська література, представлена насамперед лицарською поезією, поширювалася завдяки мандрівним середньовіснім поетам. Вони прагнули, щоб їхні твори були зрозумілі на всій території Німеччини. Саме у лицарській літературі простежується помітна тенденція до згладжування діалектних розходжень і літературної обробки мови. Оскільки найбільшого розквіту лицарська поезія досягла на півдні Німеччини, південно-західний варіант на основі алеманського діалекту ставав особли-

во престижним, його намагалися наслідувати інші поети. Поступово у XII-XIII ст. виникає наддіалектний варіант німецької мови, що сприяв наступному утворенню німецької літературної мови [5, с. 127-129]. Таким чином, взаємодія економічної, політичної, соціальної та мовної систем у свн. періоді реалізується у вигляді спонукального імпульсу від перших трьох до останньої: мовна система активізує процес уніфікації, долаючи у всіх своїх підсистемах рівень варіювання, характерний для стадії діалектної відокремленості мови.

Внутрішньосистемні процеси, які супроводжували процес уніфікації середньовічної німецької мови і її формування як національної, торкнулися всіх рівнів мовної системи, починаючи з фонетичного. Найбільших змін у свн. період зазнав вокалізм. У середині XI ст. стала особливо помітною редукція голосних, яка включала такі основні типи: скорочення довготи ненаголошених голосних, зміну тембру коротких голосних і повне випадіння голосного або приголосного в кінці слова [5, с. 129-130]. Логічне для фонетичного рівня явище (менш енергійна вимова звука знижує чіткість його артикуляції) мало вирішальні наслідки для граматичної будови німецької мови, «розхитавши» морфологічні основи давньоверхньонімецької (двн.) мови, яка мала флективний характер. Регулярна редукція кінцевих ненаголошених голосних фактично привела наприкінці свн. періоду до нівелювання відмінностей як між основними типами відмінювання, так і відмінковими формами всередині однієї і тієї ж парадигми.

Розпад відмінкової системи іменників спричинив аналогічні процеси у прикметниках і низці розрядів займенників. Так, у сильній відміні прикметників уніфікувалися закінчення чоловічого і середнього роду в родовому і давальному відмінках однини, а в множині в цих відмінках уніфікувалися закінчення всіх трьох родів. Особові, вказівні і присвійні займенники змінили під впливом редукції свою форму [5, с. 151-153]. Процеси нівелювання, що привели до появи омонімічних форм, характерні і для дієслів свн. мови: слабкі дієслова втратили відмінності за класами, редукції піддався також тематичний голосний сильних дієслів у презенсі. Різні голосні в особових закінченнях дієслів звелися до -e-, приголосні редукувалися повністю або частково ($m > n$). Редукція у дієслівних флексіях особи і числа стала ще одним джерелом омонімії.

Отже, активні зміни в морфологічній системі свн. мови були результатом впливу на неї фонетичної системи. Руйнування флективної системи частин мови поступово дійшло до тої стадії, коли під загрозою виявилась успішність реалізації комунікативних функцій мови. Виникає ситуація хаосу, яка перешкоджає розмежуванню суб'єкта від об'єкта, одного діяча від декількох тощо. Омонімічні форми порушують нормовані структури і парадигми мови, викликають нестійкість мовної системи в цілому. На побутовому рівні хаос – це поняття негативне, проте воно є необхідним чинником у процесі розвитку систем. Як зазначає Ф. Варела, «хаос – це спосіб самообновлення» [9, с. 25]. Саме до такого самообновлення дійшла граматична система німецької мови у процесі подолання граматичної омонімії. У свн. період виникають стихійні процеси саморозвитку, результатом якого стає поява нових структур, які якісно відрізняються від попередніх. Установлюється нова впорядкованість елементів, яка склалася з хаосу.

Як відомо, у граматичних системах індоєвропейських мов співіснують риси синтетизму й аналітизму. Переважання одного виду засобів визначає граматичний устрій мови. У флективній двн. мові були наявні деякі аналітичні риси і прийменники могли вживатися для уточнення логіко-граматичних відношень, особові займенники – для уточнення особи і числа діяча у випадку омонімії форм. Проте ці явища не були такими численними, щоб вплинути на комунікативну функцію мови, і система флективних засобів зберігала свої провідні позиції. У синергетиці таке співіснування інтерпретується через поняття «порог чутливості»: до певної межі у внутрішньосистемних змінах, незважаючи на кількісне варіювання елементів, зберігається притягання одного й того ж атратора, процес згортається до тієї ж структури, на той самий режим руху системи. Але «якщо ми переступили деяку зміну, перевершили критичне значення параметрів, то режим руху системи якісно змінюється. Система потрапляє в область притягання іншого атратора» [4, с. 35]. Саме такого «порогу чутливості» досягли морфологічні зміни в граматиці свн. періоду, коли мова виявилася в точці біфуркації, під якою розуміють «точку розгалуження шляхів еволюції відкритої нелінійної системи» [4, с. 82]. Оскільки рівень руйнування флективних форм привів до різкого збільшення випадків граматичної омонімії, що суттєво ускладнювала комунікативний процес, граматична система німецької мови пішла аналітичним шляхом розвитку. Мовні форми, які існували, проте не домінували в двн. періоді, до кінця свн. періоду починають визначати новий граматичний лад німецької мови. Іншими словами, омонімія граматичних форм призвела до того, що мовна система почала процес відновлення стану відносної рівноваги шляхом реструктуризації. Були винайдені нові засоби вираження граматичних значень, багато з яких стали аналітичними. Так, граматичні категорії роду і відмінку в іменній парадигмі стали маркуватися у більшості випадків аналітично – за допомогою артикля або займенників. Категорія числа виражена синтетично, як було на давньому етапі розвитку мови. У системі дієслова категорії особи і числа мають як синтетичні, так і аналітичні маркери. Часові форми презенса і претерита мають синтетичні способи вираження, у той час, як перфект, плюсквамперфект, футурум I і II – аналітичні. Пасивні конструкції утворені аналітично за допомогою дієслова *werden* і дієприкметника минулого часу. Отже, стану рівноваги досягнуто за допомогою аналітичних конструкцій. Цей висновок підтверджують також обрахунки індексу Дж. Грінберга для порівняння ступеня синтетичності / аналітичності німецької мови у різні періоди її історії. Індекс Грінберга вираховують за формулою:

$$I_s = M : W,$$

де M – кількість морфем у тексті, W – кількість слів у тексті [3].

Теоретично найнижчою межею індексу синтетичності є 1, оскільки кожне слово повинно містити щонайменше одну морфему (значиму одиницю). Найвища межа теоретично відсутня, проте на практиці величини вище 3 трапляються рідко. Показники цього індексу для аналітичних мов будуть низькими, для синтетичних – вищими, а для полісинтетичних – найвищими.

Обрахунки здійснено на матеріалі «Пісні про Гільдебранта» (IX ст., суміш верхньо- і нижньонімецьких діалектів) і «Пісні про Нібелунгів» (XIII ст., верхньонімецькі діалекти). Величини індексу синтетичності Грінберга знизилися з 1,77 для двн. періоду до 1,46 для свн. періоду. Зміни індексу Грінберга свідчать про те, що ступінь синтетизму свн. мови істотно зменшився порівняно з двн. періодом. Це означає, що самоорганізація системи свн. мови пройшла декілька типових стадій: від накопичення нових елементів через руйнування старих структур до виникнення нових структурних утворень з новими якісними характеристиками. При цьому омонімія граматичних форм різних частин мови у свн. періоді спричинила перебудову всієї синтетичної граматичної структури німецької мови в напрямку до більшої аналітичності.

Перспективним вважаємо порівняльно-зіставне дослідження омонімії на різних етапах розвитку німецької мови, яке дозволить виявити спільні риси і розбіжності в структурі і кількості омонімічних одиниць різних рівнів, визначити характер формально-сміслових відношень між омонімами, зіставити шляхи і способи поповнення словникового складу мов омонімами в різні періоди розвитку мови, а також з'ясувати особливості самоорганізації і саморегуляції омонімії як універсального явища у руслі синергетичної парадигми.

Література:

1. Арапов М.В. Квантитативная лингвистика / М.В. Арапов. – М. : Наука, 1988. – 186 с.
2. Васильева Э.П. Языковые процессы среднеанглийского языка в аспекте синергетики / Э.П. Васильева // Коммуникативно-когнитивные аспекты лингвистических исследований. – Самара : СГУ, 2008. – С. 31–37.
3. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – Вып. III. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 60–94.
4. Князева Е.Н. Основания синергетики : Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб. : Алетей, 2002. – 414 с.

5. Левицький В.В. Історія німецької мови / В.В. Левицький. – Вінниця : Нова книга, 2007. – 214 с.
6. Поликарпов А.А. Стилистика, семантика, граматика : опыт анализа системных взаимосвязей / А.А. Поликарпов, В.А. Курлов // Вопросы языкознания. – 1994. – № 1. – С. 62–75.
7. Хакен Г. Синергетика : Иерархия устойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М. : Мир, 1985. – 419 с.
8. Köhler R. Synergetic Linguistics / R. Köhler // The Encyclopedia of Language and Linguistics. – Vol. 8. – Oxford : Pergamon Press, 1994. – P. 4454-4455.
9. Varela F. Chaos as self-renewal / F. Varela // Chaos. – Ed. by T. Teunneurs. – Rotterdam : Erasmus University, 1990. – P. 25–37.

Кийко С. В. Синергетический потенциал омонимии в средневерхненемецком языке

Аннотация. В статье проанализированы в русле синергетического подхода явления, которые обусловили развитие аналитических свойств немецкого языка в средневерхненемецкий период развития. Установлено, что изменения в структуре немецкого языка вызваны событиями как социально-политического и экономического характера, так и внутрисистемными языковыми факторами, прежде всего, омонимией

Ключевые слова: омонимия, синергетика, средневерхненемецкий период, редукция, внутрисистемные процессы, коэффициент синтетичности.

Kiyko S. Synergetic capacity of homonymy in the Middle German

Summary. The article analyzes synergetic phenomena that led to the development of analytical properties in Middle German. It was shown that changes in the structure of the German language caused by socio-political and economic events and intersystem linguistic factors such as homonymy.

Key words: homonymy, synergetic linguistics, Middle German, reduction, internal processes, index of synthesis.